

ROZPAD PO ROZPADZIE

Dr Agata Jawoszek

jest adiunktem
w Zakładzie
Kulturoznawstwa
i Literaturoznawstwa
IS PAN. Specjalizuje się
w kulturze i literaturze
Bośni i Hercegowiny
ze szczególnym
uwzględnieniem
kwestii dotyczących
tożsamości,
problematyki etnicznej
i islamu na Bałkanach.
Autorka monografii
„Boszniacy. Literackie
narracje tożsamościowe
po 1992 roku”.

agata.jawoszek@ispan.waw.pl

Po jugosłowiańskiej wojnie wielu bośniackich muzułmanów wyemigrowało do różnych krajów europejskich. Jak, żyjąc w diasporze, rozumieją swoją tożsamość? I jak postrzegają własną wspólnotę?

dr Agata Jawoszek

Instytut Sławistyki
Polska Akademia Nauk, Warszawa

Siedem lat temu, kiedy tuż po obronie doktoratu zaczynałam myśleć o projekcie, w którym mogłabym kontynuować badania nad tożsamością bośniackich muzułmanów, tym razem przebywających poza granicami ich kraju, kryzys migracyjny wywołany wojnami w Syrii i w Afryce był wciąż kwestią przyszłości. Europa miała jeszcze kilka lat, by zmierzyć się z dramatycznymi obrazami wypełnionych po brzegi łodzi przybijających do greckich wysp, falą uchodźców wędrujących przez Bałkany i antyimigranckich, w skrajnych przypadkach islamofobicznych, nastrojów wśród mieszkańców Starego Kontynentu.

Wspólnoty imigranckie interesowały mnie wówczas jako „przedłużenie” społeczności przebywających na stałe w granicach macierzystego kraju. Jako bałkanistka i bosnistka, stawiałam sobie dwa pytania. W jakim stopniu przemiany tożsamościowe dotyczące ludność w Bośni i Hercegowinie po krwawej wojnie i rozpadzie Jugosławii są przenoszone do środowisk diaspor? Czy etniczne animozje i wewnętrzne skomplikowanie kraju znajdują swoją kontynuację również poza jego granicami?

W Bośni i Hercegowinie spędziłam kilka lat, badając wspólnotę tamtejszych wyznawców islamu w relacji do ich chrześcijańskich sąsiadów – Chorwatów i Serbów. Wnioski, do których doszłam, były zaskakujące, choć w pewnym sensie powielały schemat znany z sąsiedniej Serbii i Chorwacji.

Opowieści

Bośniackim muzułmanom, którzy w 1992 r., a więc jeszcze w czasie wojny, przyjęli etnonim Boszniacy nie udało się uniknąć – jak pisze socjolog i politolog prof. Radosław Zenderowski – etniczacji religii i sakralizacji etnosu. Swoją nową powojenną, boszniacką tożsamość zbudowali oni w oparciu o ideę męczeństwa za wiarę (szahadat) oraz na nieco archaicznych etnopsychologicznych koncepcjach, w myśl których postrzegają samych siebie jako nieskonne do agresji, szlachetne i moralnie czyste ofiary. Oczywiście historia konfliktu, statystyka ofiar po każdej ze stron oraz liczba zbrodniarzy postawionych przed Trybunałem w Hadze – ok. 70% to Serbowie, 20% Chorwaci, 10% zaś bośniacki muzułmanie – działa tu na korzyść Boszniaków. Zyskali oni sympatię i współczucie świata, a blisko czteroletnie oblężenie Sarajewa i masakra muzułmańskiej ludności w Srebrenicy stały się niemal tak samo wymownym symbolem upadku ludzkości i humanistycznych ideałów jak komory gazowe w Auschwitzu.

Biorąc pod uwagę, że na czteromilionowe społeczeństwo Bośni i Hercegowiny, którego najliczniejszą

DR AGATA JAWOSZEK

SARAH_LOETSCHER/WWW.PIXABAY.COM

grupę stanowią Boszniacy/Muzułmanie lub Bośniacy wyznający islam, przypada trzymilionowa społeczność na obczyźnie, przyjrzenie się od środka jej funkcjonowaniu, wewnętrznej dynamice i nowosąsiedzkim relacjom w kraju docelowym wydawało się konieczne, by uzyskać pełen ogląd.

Pomiędzy 2012 i 2016 r. prowadziłam w ramach stażu podoktorskiego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki badania terenowe w Turcji, Austrii, Skandynawii oraz w byłych jugosłowiańskich republikach: Słowenii, Macedonii, Chorwacji i Serbii, które stały się nowym domem dla milionów

bośniackich uchodźców i imigrantów. Odwiedzając główne skupiska bośniacko-hercegowińskiej diaspory, spotykałam się zarówno z działaczami i aktywistami, artystami, literatami, dyplomatami, dziennikarzami obojga płci, jak i „zwykłymi” Bośniakami, którzy z różnych przyczyn zdecydowali się na opuszczenie swojej ojczyzny. Jako kulturoznawczynię nie ograniczała mnie metodologia badań socjologicznych. Celowo nie pracowałam w oparciu o ankiety. Postanowiłam zaufać metodzie historii mówionej (ang. oral history), pozwalając rozmówcom opowiadać, zarówno o (często bolesnej) drodze do nowego kraju, jak i ży-

ciu na obczyźnie. Przyjęłam również własną metodę doboru respondentów będącą wypadkową działania intuicyjnego i znanej metody kuli śnieżnej (ang. snowball sampling), w której rozmówcy wskazują badaczowi kolejne osoby do kontaktu. Odwiedzałam domy kultury, stowarzyszenia, szkoły językowe, kawiarnie i restauracje, korzystałam z poleceń moich bośniackich znajomych oraz nawiązywałam kontakt z przypadkowymi osobami w bałkańskich dzielnicach. Nie ograniczałam się przy tym do Boszniaków, chciałam poznać również bośniackich Serbów i Chorwatów, choć zdawałam sobie sprawę, że ze względu na wojenne zaszłości może to nie być łatwe zadanie.

Zaskoczenia

Wyniki tych prawie czteroletnich badań kazały mi mocno zweryfikować przyjęte wcześniej założenia. Otóż diaspora bośniacka, jeśli w ogóle można mówić o jednej diasporze, identyfikuje się z Bośnią i Hercegowiną niemal wyłącznie w środowiskach muzułmań-

mamy do czynienia głównie z diasporą polityczną po II wojnie światowej, często o ustaszowskich lub/i antyjugosłowiańskich korzeniach. W krajach niemieckojęzycznych i w Słowenii – diasporą robotniczą z czasów jugosłowiańskich, na którą nałożyła się fala uchodźców opuszczających Bośnię w latach 90. w obawie przed czystkami etnicznymi. Podobnie zresztą jak w Chorwacji i Skandynawii, choć i tu występuje silne zróżnicowanie między mocno zasymilowaną, cieszącą się szacunkiem inteligenccko-artystyczną społecznością Bośniaków w Chorwacji, Norwegii i Szwecji, oraz w dużej mierze marginalizowaną społecznością robotniczą w Danii. Kluczowym wnioskiem okazało się to, że profil społeczno-ekonomiczny danej diaspory wpływa na aktywność i poczucie jedności danej wspólnoty niemal tak samo jak specyfika polityki emigracyjnej prowadzonej w danym kraju.

Jednym z największych zaskoczeń była wyraźna gettoizacja, niewidzialność, a co za tym idzie – również radykalizacja Boszniaków w nieprzychylnym im, choć przecież językowo, geograficznie i kulturowo bliskiej Słowenii. W wypowiedziach moich rozmówców, na co dzień nieużywających języka bośniackiego, jak refren powtarzały się opowieści o zmianach muzułmańskich imion na takie, które nie zdradzają pochodzenia i wypieranie się bośniackich korzeni ze względów na możliwe konsekwencje zawodowe i społeczne. Zaskoczył mnie również znaczny stopień zintegrowania Boszniaków z ludnością albańską, kosowską i turecką w Macedonii. Wspólne praktyki religijne, spędzanie czasu wolnego w muzułmańskiej dzielnicy w centrum Skopje, mieszane małżeństwa mieszczą się jednak w ramach wyznaniowej solidarności. W Macedonii od przełomu tysiącleci wyczuwalne jest silne napięcie polityczne między ludnością prawosławną a muzułmańską. Zaskakujące okazało się także to, że obecni w Skandynawii, Niemczech, Austrii czy w Słowenii Serbowie i Chorwaci pochodzący z Bośni niezwykle rzadko utożsamiają się z Bośnią i Hercegowiną, głównie z przyczyn politycznych i z powodu wojennych zaszłości. Nie funkcjonują więc w przestrzeni bośniacko-hercegowińskiej diaspory wyznaczonej przez muzułmańską wspólnotę religijną (dżamaty, mekteby), bośniackie, wyraźnie orientalizujące, kawiarnie i restauracje oraz domy kultury ciężące swoim programem w stronę bośniacko-muzułmańskiego folkloru. Ciekawa okazała się konstatacja, że to wykluczenie czy właściwie samowykluczenie Serbów i Chorwatów z bośniackiej diaspory zostało skompensowane włączeniem do niej, głównie w ramach wspólnoty religijnej i w kluczu identyfikacji wyznaniowej, przedstawicieli muzułmańskich Serbów z autonomicznego okręgu Sandżak, często określających się jako Boszniacy, oraz przedstawicieli diaspory kosowskiej, muzułmańsko-macedońskiej (Torbesze, macedońscy Turcy) czy nawet albańskiej.

” Życie religijne imigrantów w największych europejskich skupiskach na przestrzeni ostatniej dekady stopniowo rozpada się na mniejsze wspólnoty religijno-narodowe.

skich. Z tego też względu, nie ignorując rzeczywistej liczebności bośniackich Chorwatów i bośniackich Serbów we wspólnocie imigranckiej (mniej niż 1/4 całej populacji imigrantów z BiH), można wysnuć wniosek, że zarówno pamięć o bośniackim pochodzeniu, języku, kulturze i tradycjach, jak i jej wyraźne przełożenie na tożsamość jest pielęgnowane przede wszystkim przez Boszniaków, czyli przez bośniackich wyznawców islamu (to, czy rzeczywiście praktykujących, jest już inną kwestią).

Między poszczególnymi skupiskami bośniackiej diaspory w Europie występują znaczne różnice. Za taki stan rzeczy odpowiada wiele czynników, spośród których za najważniejsze uważam uwarunkowania historyczne. Trzon najstarszej diaspory w Turcji, Czarnogórze, Serbii i Macedonii stanowią potomkowie tzw. muhadżirów, czyli muzułmanów, głównie z rodzin bejowskich, uciekających na przełomie XIX/XX w. przed austro-węgierską kolonizacją Bośni w rejony wciąż znajdujące się w ramach imperium osmańskiego. W Szwajcarii i w USA

DR AGATA JAWOSZEK

Oddzielenie

Aktualny kryzys migracyjny, rosnące napięcie oraz nastroje islamofobiczne dodatkowo pogłębiły dystans pomiędzy bośniackimi Serbami i Boszniakami, z drugiej zaś strony zacieśniły relacje między środowiskami muzułmanów z Bałkanów jako rodzimych, autochtonicznych, a zatem „bezpiecznych” europejskich muzułmanów. Pierwotne założenie, że Boszniacy na emigracji integrują się z np. diasporą turecką (w Berlinie) lub marokańską (w Wiedniu), zasadzało się na poczynionej przeze mnie w rozprawie doktorskiej konstatacji, że od końca wojny domowej w Bośni i Hercegowinie w 1995 r. mamy do czynienia z powolną, lecz coraz bardziej zauważalną radykalizacją muzułmanów oraz pogłębiającą się konserwatyzacją i coraz bardziej eksponowanym w przestrzeni publicznej przywiązaniem do islamu (huczne obchody świąt muzułmańskich, zmiany w zwyczajach żywieniowych i odzieżowych muzułmanów, ekonomiczne i kulturalne otwieranie się Bośni na współpracę z Arabią Saudyjską, Iranem, Turcją, Malezją). Wnioskowałam, że do podobnych zjawisk, definiowania własnej tożsamości Boszniaków w kluczu religijnym, może dochodzić również w skupiskach bośniackich muzułmanów poza granicami kraju.

Hipoteza ta okazała się słuszna jedynie częściowo, a pogłębiający się kryzys migracyjny, wojna domowa w Syrii, fale uchodźców przybywających do Europy, rosnące niepokoje społeczne, coraz głośniejsze i bardziej radykalne nastroje islamofobiczne, wreszcie ciąg dramatycznych zamachów terrorystycznych we Francji, Belgii i Niemczech zaowocowały okolicznościami, które dodatkowo zmusiły mnie do jej weryfikacji. Po pierwsze, potwierdziła się prawdziwość mojej hipotezy o ogniskowaniu się życia emigranckiego Boszniaków w symbolicznym trójkącie wyznaczonym przez meczet (właściwie sale modlitw, tzw. džematy), kawiarnię i dom kultury, z naciskiem na znaczenie tego pierwszego jako miejsca, w którym w sposób szczególnie dochodzi do konsolidowania się społeczności emigranckiej. Mam tu na myśli pielęgnowanie rodzimych zwyczajów religijnych, wspólne obchody Ramadanu i Bajramu, dbałość o rodzimą kulturę językową, np. prowadzone w ramach mektebu kursy języka bośniackiego dla dzieci urodzonych już poza ojczyzną, zorganizowane czytelnice, biblioteki, sale kinowe itp. Mylne okazało się jednak założenie, że przestrzeń duchową Boszniacy dzielą z innymi przedstawicielami muzułmańskiej ummy. W żadnym z blisko dwudziestu odwiedzonych przeze mnie džematów Boszniacy nie modlili się z muzułmanami spoza Bośni.

Wyjątkiem jest tu Słowenia, której rząd od lat 90. prowadzi politykę konsekwentnie nieprzychylną muzułmanom. Boszniacy, jak i Albańczycy, Czeczeni, Turcy, na swoje miejsce modlitwy czekali ponad 40 lat, do 2017 r. spotykali się w prywatnym domu na obrze-

zach stolicy. Duchowni pełniący posługę w lokalnych domach modlitwy w Austrii, Niemczech i Skandynawii potwierdzali moje spostrzeżenie, że życie religijne imigrantów w największych europejskich skupiskach na przestrzeni ostatniej dekady stopniowo rozpada się na mniejsze wspólnoty religijnonarodowe. Turcy, Bośniacy, Marokańczycy, Algierczycy, Irakijczycy, Irańczycy i przedstawiciele innych muzułmańskich narodów przeważnie modlą się osobno w swoich własnych meczetach/dżematach.

Przywiązanie

Z drugiej jednak strony dynamicznie zmieniające się nastroje w związku z kryzysem migracyjnym i zamachami terrorystycznymi w Europie wymusiły reakcję na przedstawicielach boszniackiej diaspory. Dostrzegam pewną ambiwalencję polegającą z jednej strony na akcentowaniu swojej europejskości (np. chusty na głowach bośniackich imigrantek to zdecydowanie rzadkość), z drugiej zaś potrzebę kultywowania swojej

Żyjący w diasporze z jednej strony akcentują europejskość, z drugiej mają potrzebę kultywowania muzułmańskiej tożsamości i wyznaczania granic własnej wspólnoty.

muzułmańskiej (lub bośniackiej) tożsamości i wyznaczania granic własnej wspólnoty, również w drugim i trzecim pokoleniu imigrantów. Wszyscy moi rozmówcy podkreślali przywiązanie do kraju pochodzenia i deklarowali, że utrzymują kontakt z pozostawionymi w kraju krewnymi i przyjaciółmi. Wspólny dla przedstawicieli wszystkich badanych przeze mnie środowisk imigranckich okazał się model, który nazywam „11/1” – jedenaście miesięcy życia w nowym kraju, miesiąc wakacji lub świąt w Bośni.

Wygląda więc na to, że mimo pogłębiającej się indywidualizacji życia, rozpadu wielkich rodów, plemion i społeczności na coraz mniejsze komórki wciąż potrzebujemy wspólnot i wspólnotowości. Zwłaszcza w niepewnych czasach i okolicznościach – wspólnota języka, kultury, religii, pochodzenia, odgrywa wciąż znaczącą rolę. Czyżby zatem ponowoczesna, hybrydyczna, eklektyczna tożsamość nie wykluczała tęsknoty za korzeniami i przynależnością?

AGATA JAWOSZEK

